

Лука Бренеселовић

МИКЛОШИЧ И КРВНА ОСВЕТА КОД СЛОВЕНА

Књижица је Миклошичева о крвној освети код Словена сноменик свога времена: доступан материјал нисао се трудио да раснореди и протумачи нрема тада владајућем идеолошком становишту да крвна освета нринада свету дивљине и безакоња, док норедок и благостање снадају искључиво у заслуге јавне власти и савремене државе. Књига је Миклошичева била занажена, али за њу није везан ниједан спектакуларан догађај или нодатак из науке. Метод Миклошичев је филолошки, а у једном њеном значајном делу види се и да је Миклошич нрименио метод историјске лингвистике на нрочавање друштвене нрошлости.

Кључне речи: Франц Миклошич, крвна освета, славистика, нравна историја, антронологија нрава, умир.

Округлу годишњицу Миклошичевог рођења, и то двестоту, најрадосније ће обележити лингвисти и други научници који се баве речју и језиком. То је нужан одраз Миклошичевих интересовања и радова које је велики слависта објавио, и ја као правник нити бих желео нити бих имао којом сензацијом да тај редослед заслуга променим.

Част ми је што овим лепим поводом могу да напишем неколико речи о Миклошичевој књижици о крвној освети, и што ми је омогућено да то издање, које кудикамо одскаче од остатка пишчевог рада, ставим у контекст прошлог и нашег времена. Реч је о књижици *Крвна освета код Словена*, одн. *Die Blutrache bei den Slaven*, која је изашла 1887. као посебан отисак, а затим штампана и 1888. године са истим плочама, али новом пагинацијом, у Споменицима бечке Академија наука (MIKLOSICH 1887; MIKLOSICH 1888).

1. НАСТАНАК И САДРЖАЈ МИКЛОШИЧЕВЕ КЊИЖИЦЕ

Један познати хелениста, Гомперц, написао је да Миклошичева књижица садржи много више него што њен наслов обећава (GOMPERZ 1912: 534). Тај је суд оправдан већ из разлога што књижица од 79 страна чистог текста садржи чак 30 страна о *умиру*. За Гомперцов став има, међутим, и других оправдања. На пуних 10 страна Миклошич говори о крвној освети „код других индоевропских народа” (MIKLOSICH 1887:

43–52), и то код Германа, код Келта, код Грка, код старих и нових Иранаца и Индијаца (где је Миклошич убројао и Јермене), код Римљана и код романских народа који су их наследили. Знатан је и део о крвној освети код Албанаца и „у Мађарској” који је спојен са излагањима о крвној освети код Словена (MIKLOSICH 1887: 39–42).

Књижица Миклошичева садржи три, не само по садржају него и по врсти излагања, јасно одвојене целине. У првој целини су општи подаци о крвној освети који би се према Миклошичу односили на крвну освету код свих народа (MIKLOSICH 1887: 3–17). Тај део је посебно интересантан, будући да је јубилар у њему пренео метод лингвистике на проучавање друштвених појава, о чему ће још бити речи. У средишту је књижице целина о крвној освети, где су излагања Миклошича полу конкретна, а полу уопштена. У њој је Миклошич према теми и земљама износио податке и тврдње непосредно поткрепљене најразличитијим изворима: хроникама, бајкама, народним песмама и изрекама, градским статутима, законима, црквеним преводима, нововековним путописима (MIKLOSICH 1887: 17–52). Најконкретнија је трећа целина у којој је Миклошич дипломатски излистао записнике, причања и друга писана сведочанства о умиру (MIKLOSICH 1887: 52–82). Та се целина односи искључиво на *умир*, што је реч нашег обичајног права за уређено помирење закрвљених страна без освете. У латинском се за тај појам користи реч *compositio*.

О настанку Миклошичеве књижице, осим да припада једном нарочитом таласу научног интересовања о коме ће у наредном одељку бити речи, не зна се много. Први тврди помен књижице налазимо у Гласу (*Anzeiger*) бечке Академије из 1887. године (ANZEIGER 1887: 2–5). У извештају седнице Филозофско-историјског разреда, која је одржана 5. јануара, наводи се да је том приликом Академија примила и Миклошичеву студију о крвној освети код Словена, и да је студија намењена Споменицима, које Академија издаје као часопис.

Иза те уводне назнаке стоји обиман преглед садржаја књижице на три нуне стране (ANZEIGER 1887: 2–5), који је значајан због тога што пружа увид у акценте Миклошичеве мисли који се иначе у самој књижици слабије виде. Тако је у извештају посебно истакнуто да се крвна освета одржала код православних Срба, што је у вези са Миклошичевим схватањем да је католичка црква нарочито заслужна за ишчезавање крвне освете (в. ANZEIGER 1887: 2). Опширно је и поновљена теза да Романи, тамо где познају крвну освету, мора да су је преузели од германских освајача (ANZEIGER 1887: 4–5). И у самој књижици и у извештају је део о умиру означен као прост додатак (ANZEIGER 1887: 4), иако му према

обиму и садржају такав назив тешко припада. Упадљиво је да је цео институт умира лапидарно означен, не као облик реакције, него као облик закључења мира, односно као облик прекида реакције (ANZEIGER 1887:4). Једина је изгледа разлика између извештаја и књижице, у томе што су у извештају Иранци, Индијци и Јермени наведени посебно (ANZEIGER 1887: 4), док су у књижици Јермени заведени под Иранце и Индијце.

Поред овог тврдог извештаја у гласилу бечке Академије, о раду Миклошича на књижици има и неколико узгредних података из 1886. године. Јасан траг налазимо у једном писму бечким Мехитаристима. Код тих познатих јерменских штампара, Миклошич се 1886. године распитивао да ли је и у ком обиму крвна освета позната у њиховом народу (OVAKIMJAN – WYTRZENS 1991: 117, № 3). Из септембра исте године су два Јагићева писма Миклошичу из којих се види да се Миклошич и на другим странама распитивао о крвној освети (STURM-SCHNABL 1991: 768 № 586, 769 № 587). Слависта Бонаца, који је проучавао везе Миклошича са Италијом, каже да се Миклошич о крвној освети распитивао код неког његовог земљака, правника Нанија, *Cesare Nani*, и познатог тамошњег филолога Компаретија, *Domenico Comparetti* (BONAZZA 1999: 19 f.).

Књижица је изашла већ 1887. године као засебно издање (MIKLOSICH 1887), о чему је већ било речи, а тек идуће, 1888. године, са новом пагинацијом, и у Споменицима бечке Академије за које је била намењена (MIKLOSICH 1888). Такав је био случај и са неким другим Миклошичевим издањима, па је, нарочито и с обзиром на пагинацију, најбоље да се закључи да ствар није била необична, и да, и поред назива „Sonderdruck”, издање из 1887. године није сепарат у данашњем смислу речи. Већина писаца који су читали Миклошича позивају се на издање из 1887. године, а само мањи број на Споменике бечке Академије из 1888. На крају издања из 1887. стоји да је штампа довршена (?) 2. јуна 1887. године (MIKLOSICH 1887: 86).

Извори које је Миклошич објавио у књижици, пристизали су са разних страна. Једну „пресуду” или записник умира, који је сачуван у млетачким архивима (в. MIKLOSICH 1887: 66–70), Миклошич је, судећи по једном Јагићевом писму, добио од Богишића (STURM-SCHNABL 1991: 769 № 587). Сам Јагић послао му је једну „сентенцу” о умиру из Будве, за коју сам каже да је требало да буде наштампана у Миклошичевој књижици, али да није на време стигла (JAGIĆ 1887: 629). Нека документа из дубровачких архива (в. MIKLOSICH 1887: 80), Миклошич је добио од Јиречека (JIREČEK 1912: 15 фн. 1). Са једним писмом из 1889. године,

Миклошич је пољском правном историчару Хубеу послао примерак књижице о крвној освети и написао, сигурно и из учтивости, да се приликом писања студије користио његовим радовима (ŚLIZIŃSKI 1960: 223 № 3).

Списак литературе на крају Миклошичеве књижице броји нешто преко 100 наслова (MIKLOSICH 1887: 84–85). За тај је попис један правник који је приказао Миклошичеву књижицу рекао да „сведочи о начитаности (учености, нем. *Belesenheit*) аутора” (GÜNTHER 1891: 135). Чудно је, међутим, што се Миклошич у тексту служио тим књигама и радовима, па и стављао цитате са наводницима, а да често није назначио који навод ком аутору и ком делу припада (уп. MIKLOSICH 1887: 4, 5).

2. Европска наука и Миклошичева књижица

У ученом западном свету у више наврата јавио се појачан интерес за крвну освету и њој сродне појаве из друштвеног живота. Последњи нут интересовање је порасло недавно, негде баш на почетку нашег – XXI века, када су у Немачкој, Француској и другим имигрантским земљама, разна свирепа убиства доведена у везу са тобожњом „моралном обавезом” убица-имиграната да изврше крвну освету (в. нпр. BAUMEISTER 2007; KRAIS 2009).

И док је то специфично интересовање у наше време подстакнуто у великој мери и новинарском струком и популизмом, дотле је главно интересовање за крвну освету у ученој западној Европи, и нарочито у земљама под немачким утицајем, владало у другој половини XIX века и било подстакнуто сасвим другим разлозима. Како је то управо период у коме је изашла Миклошичева књижица, разуме се да у њему лежи и кључ за разумевање њеног значаја.

У другој половини XIX века, и нарочито у његовој последњој четвртини, дошло је до мале поплаве књига, чланака и лекција о крвној освети. Изашла је 1881. Фраунштетова књига о крвној освети код Немаца у средњем веку (FRAUENSTÄDT 1881); изашли су запажени Колерови прегледи података о крвној освети у разним културама (KOHLENER 1883; KOHLER 1885); изашла је 1887. године и Миклошичева књижица; затим Веснићева књига о крвној освети код јужних Словена (WESNITSCH 1889); Прокшова књига о крвној освети код Арапа пре Мухамеда (PROCKSCH 1899).

Истом овом кругу припада и књига Илије Јелића о крвној освети на потезу од Црне горе до северне Албаније (Јелић 1926), као и књига

Грка Влавијаноса из 1924. године о крвној освети на Пелопонезу (VLAVIANOS 1924). Оба ова писца јавила су се са својим закаснелим студијама не би ли са непосредно скупљеном грађом донунили и исправили наводе ранијих истраживача.

Да се међу правним писцима, историчарима, етнолозима и другим стручњацима, па и код нашег јубилара Миклошича, у последњој четвртини XIX века јавило овакво снажно интересовање за крвну освету није нешто што се само од себе разуме, него је ствар која је неповољиво везана за нарочите државне и научне прилике у оновременој Европи.

Када су се на европском континенту учврстиле националне државе, постала је нарочита мода да се оне схватају као крајњи стадијум дугог развојног процеса, у коме су људи из дивљине прешли у уређено биће државе. Та представа по којој је живот народа без јаке државе мањкав и лош прихваћена је била некритички и разни, иначе амбивалентни извори, тумачени су у корист савремене државе и њене легитимације. О томе је баш у контексту родовских непријатељстава и крвне освете недавно опширно писао Рајтер (REITNER 2009, 218 ff.; REITNER 2011).

Ното homini lupus est је славна крилатица предмодерне европске политичке филозофије, која у другој половини 19. века није схватана као мисаона фигура фиктивне теорије друштвеног уговора, него као слика стварног стања које је постепено како се друштво развијало, и нарочито како се окрепљивала држава, нестало. С тим стоји у вези то што се сви горе наведени писци, па тако и Миклошич, тврдо држе уверења да је у неко најстарије доба крвна освета морала бити свеприсутна у друштву. Јелић тако на пример говори о првобитној необузданости крвне освете (Јелић 1926: 4). За Миклошича то није извесно, али и он полази од тога да је крвна освета неко прастање које се постепено превазилази (MIKLOSICH 1887: 8 f.)

Еволуционизам је продро у многа научна схватања и углавном се сводио на представу да и у погледу друштвених институција и друштвене организације сваколика друштва (народи) напредују као што и жива бића стасају од младунчета до одрасле јединке. Лествица почиње код најпростијих заједница скупљача и ловаца, код којих дабоме цвета и крвна освета, а завршава се код цивилизованих држава, у којима су, између осталог, и крвништво и освета као рђаве и нецивилизоване појаве искорењени. Еволуционистички се научни дух лако може наћи и у свим горенаведеним књижицама, па и у Миклошичевој. Карактеристично је на пример када аутори говоре да је један или други народ

„сачувао крвну освету” (Јелић 1926: 23), или када се инсиситра на логичко-историјском следу стадијума развоја од крвне освете, преко умира до савремене кривичне реакције (уп. WESNITSCH 1889: 1 ff.; VLAVIANOS 1924: 7, 33, 35 ff.; PROKSCHE 1899: 1 ff.).

Као прва лествица у превазилажењу крвне освете истиче се *умир*. Веснић тако каже за крвну освету да је она „по себи, као и освета уопште, сирова и острашћена. Када се практикује, она поприма све веће и веће обресе... [сама за себе] водила би уништењу целих племена” (WESNITSCH 1889: 18). Кад-тад се као средство обуздавања крвне освете јавља помирење међу закрвљеним странама, за које се у нашем обичајном праву користи израз *умир*. Али умир је много млађи институт од крвне освете, који се, како каже Веснић „може разумети само као последица крвне освете” (WESNITSCH 1889: 8). Умир је „ein Hemmungsmittel”, средство обуздавања крвне освете (PROKSCHE 1899: 40). Умир је, кажу и Миклошич и Веснић, „Abkauf”, откуп за крвну освету (MIKLOSICH 1887: 8 f.; WESNITSCH 1889, 18). На тај начин умир схватају и друи писци из тог периода (уп. FRAUENSTADT 1881: 1 ff., 4, 105 ff.; Јелић 1926: 11 ff; 14 ff.; MERZ 1916: 13).

Неспорно је да и у простије организованим друштвима, без строге државне управе, долази до разних сукоба и размирица. Грађе о тим сукобима има на претек, само што је она амбивалентна, и показује да су се сукоби решавали или уређеним облицима помирења или пак заиста нутем крвне освете која има засебан регулаторно-превентивни потенцијал. Да је, међутим, од прегршта примера направљена прича по којој би „раније”, у простим друштвима крвна освета била правило, а помирење и изглађивање размирица изузетак – за тако нешто извори не дају никакво чврсто упориште, него је то објашњиво само са становишта већ унапред готове политичко-друштвене теорије којој одговара представа да су људи раније живели неотесано и у сталним крвништвима. У стварности умир никада није био замена за крвну освету, која је крвништво постепено потискивала, већ је напротив *крвна освета била ексцес у односу на умир као друштвено уврежен механизам решавања конфликта*.

У том нарочитом окружењу и све набројане књижице о крвној освети, па и Миклошичева, нису представљале самосталан жанр, него су као припаци и чињеничне донуне писане уз тада владајуће државно-правне и историјскоправне уџбенике и студије (уп. REITNER 2011: 641 ff.). Није зато без интереса Миклошичев политички ангажман: Рајтер је показао да су германофони писци из последње четвртине 19. века углавном

припадали табору који је био задовољан постигнутим немачким уједињењем и јачањем националне државе (REITNER 2011). Можда је више од просте подударности чињеница да је слично становиште, само према аустријским приликама, имао и Миклошич (вид. LUKAN 1991: 117, 123 f.).

Causa великог интересовања за крвну освету у последњој четврти 19. века не лежи, дакле, ни у самом феномену крвне освете, нити у новим могућностима сазнања или изворима, већ у нарочитим приликама немачке правне науке и историографије. У том светлу најбоље се може разумети и Миклошичево настојање да напише књижицу о крвној освети, која се у остатак његовог рада врло слабо уклапа. Велики слависта је, биће, мислио да ће словенском свету и питању учинити услугу, ако широј научној јавности укаже на „актуелност” словенске грађе и занимљивост словенских прилика за познавање ранијих облика кривичне реакције.

Познати слависта Фасмер покушао је да Миклошичево интересовање за крвну освету другачије објасни. Он је једном приликом инсинуирао да би Миклошичева књижица могла да се разуме као некаква еманација Копитареве личности (VASMER 1938: XXXVII). Али то је ипак само узгредна и романтична опаска, док Миклошичева књижица о крвној освети највише смисла има ако се стави у шири контекст науке времена у коме се појавила.

Да је и Миклошичева књижица припадала том нарочитом историјско-експликативном контексту види се на превеликом броју места на њеним странама и по томе како је касније прихватана код других писаца. Мислим, међутим, да ће на овом месту бити довољно да у одговарајућем контексту пренесем три сасвим упечатљива топоса: (1) Миклошичев однос *према еволуционистичкој представи друштвеног развоја*, (2) Миклошичев однос *према умиру* и (3) Миклошичев однос *према искорењивању крвне освете*.

(1) И Миклошич отворено разликује стадијуме развоја народа и кривичне реакције, и то први стадијум у коме постоји општа и скоро необуздана крвна освета, затим стадијум у коме постоји могућност откупа или умира, и коначно два стадијума у којима прво црква, а затим и држава неповратно сузбијају крвну освету (MIKLOSICH 1887: 8). Код Миклошича је еволуционистичка мисао готово и естетски дотерана, не види ли овај наш јубилар у ранијим облицима друштвене организације, у којима је, узмимо, цветала крвна освета, никакав *aliud*, већ држи то стање за *действително* друштва и државе (MIKLOSICH 1887: 4).

Еволуционизам није вредносно неутралан, већ је повезан са чврстим убеђењем да постоје нижи и виши народи, и држи да као и човек у школи, народ који једном достигне горњи стадијум више сам од себе не пада на нижи. Миклошич тако прво каже да је већ римско право сузбило и превазишло крвну освету, и да исто важи и за Грке у средњем веку. Појава крвне освете у неким романским и грчким крајевима, као што су Корзика и Пелопонез, *мора се*, каже Миклошич, објаснити страним утицајем. Код Романа ју је проузроковало мешање са Германима, који су дуго наставили да практикују крвну освету, а код Грка на Пелопонезу је исти случај био са Словенима (Miklosich 1887: 48, 44).

(2) Маргинализација умира, коју је Миклошич преузео од других аутора, управо је још једна карактеристична одлика научног приступа о коме је било речи. Све горе наведене књиге које се баве крвном осветом написане су са чврстим *предубеђењем* да је крвна освета била правило, а умпр изузетак (уп. још Post 1894: I 229, 243 ff.; Post 1895: II 246 f.). Само такав распоред појава одговарао је унапред припремљеном систему у коме је и у погледу реакције на убиства и друге несреће и злодела модерна држава донела благостање у односу на старија времена у којима су преовладавали вражда и тешко крвништво.

Крвна освета је схватана, такорећи, као категорична појава, док је умир перципиран као немили практични изузетак. Први је корен ове погрешне и по истинито мишљење погубне мисли сасвим јасан. За ондашњи немачки друштвени ум, прожет идеалистичком филозофијом и идејом да се кажњава такорећи из апсолутне нужности, према категоричком императиву, казна је била нераскидиво везана за сваку рђаву радњу. За људе тог доба и образовања било је незамисливо да постоје друштва која не желе и не осећају потребу да сваког кривца сурово казне. Ово је становиште у целости, са све обзиром на Канта и мишљења кривичара без критике пренео Миклошич (Miklosich 1887: 5).

У стварности, обична друштва не гледају на убиство или каква друга тешка злодела ни у ком погледу другачије него и на друге неправде које неко чини или на несрећне случајеве. Тек када мирни механизми социјалне контроле закажу, када се ствар не изглади и примири, долази до ексцеса и до крвништва и освете. Умир је обичајан облик решења спора, а крвна освета изузетан и ексцесан. То је једноставно виђење било потнуно страно науци у XIX веку, јер би са таквим расподелом значаја пала и цела конструкција. Модерна правна истраживања, у којима се проста друштва без централне власти у смислу савремене

државе не схватају као недовршена и нефункционална стања која претходе држави већ смислене *друшћивене организације*, у којима постоје очврсли начини решавања конфликта, подстакнута су тек студијама Карла Луелина/Левелина и Хебела из 1941. године (LEWELLYN – HOEBEL 1941) и везана су иначе тек за антрополошка истраживања из друге половине XX века. На том правцу је на пример познати антрополошки приступ Лауре Надер (уп. NADER 1990), а код нас у извесном обиму студија о крвној освети у Црној Гори од Американца Кристофера Боема (ВОЕМ 1998 [1984]). На прагу разумне критике извора је, дабоме, да они, било да се ради о хроникама или о народном сећању, преносе само изузетне и најкрвавије случајеве док се измирења препуштају забораву.

Да умир није био никакав изузетак већ напротив редован посао, могао се уверити и Миклошич у изворима које је користио. Тако се Миклошич примерице чуди што су Хомерови јунаци прихватили умир иако су у бесу најављивали освету (MIKLOSICH 1887: 10 f.). Но цела ствар се код Миклошича завршила на чуђењу и неверици, и он ипак држи умпр само за редак изузетак у односу на освету (MIKLOSICH 1887: 7, 11 f.). Иначе је баш овај Миклошичев пример са јунацима из епова добар показатељ да је умир морао бити честа појава, и да управо из разлога своје уобичајности није бележен у изворима – осим у изузетним случајевима, какви су ови јуначки код Хомера. Критички однос према старим изворима о крвној освети, који настоји да раздели когнитивни садржај од уметничких примеса, стварност од функционалног предања, историјски контекст од савремених схватања карактеристичан је тек за ауторе из друге половине XX века (вид. нпр. Н. Beck и Н. Böttcher, RGA², s.v. Blutrache, III 91, 92, 82 ff.).

(3) Што се пак тиче нестанка и сузбијања крвне освете, може се рећи да наш јубилар и у том погледу стоји на типичном еволиционистичком становишту. Он додуше, можда и више него многи други аутори, истиче улогу цркве и њеног рада са народом (MIKLOSICH 1887: 7, 11), али у целости држи да су појава и нестанак крвне освете тесно повезани са државном власти. Да је крвна освета код Срба раније била распрострањена и ван Црне Горе, за то каже Миклошич „не треба доказа” (MIKLOSICH 1887: 19). Не треба доказ Миклошичу, зато што се њему подраумева да је раније међу Србима и Словенима уопште цветала крвна освета, јер није било државе да је сузбије. У Црној Гори се пак ова рђава установа, каже Миклошич, одржавала управо због учесталог одсуства државне власти и мешања са Албанцима (MIKLOSICH 1887: 19, 20).

3. МИКЛОШИЧЕВ НАУЧНИ МЕТОД

Шта тачно и којим редом Миклошичева књижица садржи, види се лепо из садржаја који се у договору са приређивачима овог зборника штампа на крају овог мог рада (в. додатак иза списка литературе). Од тих сувих података, чини ми се да је много значајније да се боље размотри Миклошичев *метод*. Хаберлант је своједобно написао да:

„Миклошичу недостаје она Гримова интуиција, чак несничких обрису, која је Гриму омогућила дубоко и ненревазиђено разумевање свих језичких нојава; код Миклошича нема ни трага Гримовом проницљивом смислу за све производе народног ума, за бајке и приче, митове и наивне правне облике; уместо тога Миклошича одликује боља историјска обавештеност о предмету који проучава, трезвенији и рационалнији поглед. Миклошичева истраживања и студије најчешће се свде на изношење обимне грађе, коју би он у мору извора најљиво, учено и критички прегледао и затим врема својим виђењима расноредио и објавио, клонећи се било каквих иначе нримамљивих културноисторијских синтеза” (HABERLANDT 1891: 30).

Да ли је и у којој је мери овај методолошки суд иначе тачан, остаје другима да просуде. Али мислим да у погледу Миклошичеве књижице о крвној освети највише или таман *йоловично* стоји.

Горе наведене књиге о крвној освети су, осим оне најстарије Франштетове, углавном студије у којима је, у кошуљици позитивног програма, више владала моћна фантазија него обожавање чињеница. Тако је на пример Прокш имао о предисламским Арапима неколико података, али то му није била препрека да о њиховој освети и крвништву приповеда као да је те петовековне Арапе својим очима гледао (PROCKSCH 1899). Колер, који је имао огроман утицај на друге писце, показује се као самодовољни идеалиста који у појединачним потврдама види само рефлекс идеје, а у одступањима и опречним подацима узгредна изобличења која се имају објаснити случајем и средствима ван саме идеје. Шта је рефлекс идеје, а шта изобличен садржај, одлучује међутим сам писац одн. Колер, према свом мистичном додиру са самом идејом (уп. KOHLER 1885: 9 ff.).

Историјски приступ код аутора онога доба који су писали о крвној освети није историја у строгом смислу, јер се у њима не тежи приказу догађаја како су се збили, већ су све могуће хартије, суне, таблице, и хронике преврнуте не би ли се нашло оно што се унапред тражило –

крвна освета као стање незајажљивог клања међу људима пре јачања државне власти.

Наведену методолошку произвољност код Миклошича не срећемо, и мислим да је његова језикословна позадина главни узрок што се у обуздано држи извора и чињеница. Код Богишића, који је врсан индуктивиста, на више места јавља се топос да правни историчари треба да се угледају на развој науке о језику (БРЕНЕСЕЛОВИЋ 2012). Мислим да се садржај те Богишићеве мисли одн. опомене управо најбоље види у Миклошичевом приступу крвној освети, *све док се његова књижица њореди са осѣалим сѣудијама о истѣј ѣми*. Код Миклошича има апстракција, уопштења појмова и правила из два или три случаја, али нема, као код других писаца, голе уобразиље којој се не види никакав нут и темељ осим оног да се у грађи нађе оно што се по сваку цену тражи.

Код Миклошича дакле нема необуздане маште, али са друге стране код њега наилазимо на једну класу апстракција која је углавном страна осталим радовима о крвној освети и због чега Хаберлантов суд о Миклошичевом методу у овом случају ипак није одржив. Као што се у етимологији младограматичарске врсте из две или три речи узима правило гласовног развитка и реконструише неки ранији, заједнички облик речи, тако су и извори о крвној освети код Миклошича узети као *реликѣи или рефлехси* једног старијег стања које се њиховим поређењем може уназад саставити и сагледати. Колико је тај метод у лингвистици смислен, толико је и у погледу изучавања друштвених појава и друштвене старине лош. Миклошич га међутим свесно користи. У горепоменутом извештају из Гласа бечке Академије стоји да први део књижице садржи „општа правила (*allgemeine Sätze*), до којих је аутор дошао проучавајући предмет (крвну освету) код појединачних народа” (ANZEIGER 1887: 2).

Иако мислим да код Миклошича наведени облик апстракције и реконструкције има извор у непосредном језикословном искуству писца, треба и приметити да Миклошич у ширем прегледу, који се не задржава само на крвној освети, није био усамљен „правни историчар”. Прва је помисао да би Миклошичев метод могао бити врло близу нарочитој дисциплини која се раније звала *истѣорија словенскоѣ ѣрава*, а коју је утемељио Пољак Мађејовски, чијим се поставкама код нас доста рано супротставио Богишић (ТАРАНОВСКИ 1933: 148 ff., 198 ff., и иначе). Па ипак, тај се правац махом оснивао на најстаријим поставкама историјскоправне школе, којој је припадао и Јакоб Грим, онако како га је горе

Хаберлант описао. Миклошич се дакле, осим према циљу да реконструше раније стање на основу доступне грађе, у овај правац не уклапа.

Више пажње треба обратити на антрополошкоправне писце који припадају такозваном еволуционистичком правцу, као што је Хенри Самнер Мејн. Тој етнолошкој или антрополошкој јуриспруденцији највише се приближио и Миклошич. Али његове апстракције су ипак у већој мери механичке и највише подсећају на разлагања о индоевропској старини у енциклопедијском речнику Шрадера и Неринга (SCHRADER – NEHRING 1917–1929). Са тим је у истој равни и да се управо сам Шрадер позива на Миклошича, и то у својој познатој монографији (SCHRADER 1907: 395), али и у још познатијој енциклопедији индоевропске старине (SCHRADER – NEHRING 1917–1929, s.v. Blutrache, I 154, 155, 159).

Ван ове критике остају они делови Миклошичеве књижице, где се Миклошич није ни бавио крвном осветом као друштвеним феноменом, већ језичким питањима. Књижица садржи нарочит део у коме је, делом и етимолошки, изложена „терминологија крвне освете” код Словена и у немачком језику (MIKLOSICH 1887: 14–18). Посебно је пажње вредно Миклошичево тумачење израза *освеѿа*: тај, у бити српско-хрватски израз, стран је свим другим словенским језицима, а и у погледу Срба и Хрвата, пре је само српски него што је хрватски. За реч *освеѿа* Миклошич држи да је од глагола *svętiti*. То формално прихватљиво решење остало је до сада без ономасиолошки убедљивог објашњења, па је и сама етимологија била климава. Миклошич држи да се семантичка спона може видети у румунском глаголу словенског порекла „*osviniti*” који би по њему значео „заштитити” (MIKLOSICH 1887: 14–15). Пре треба поћи од значења „частан, свет”, за шта постоји, како ми се за сада чини, важна ономасиолошка паралела код Германа. Код њих, наиме, управо у контексту вражде и крвне освете постоји израз *heilig* и *Mannheiligkeit*, који означава стање човека пре него што је озлеђен или пре него што се, зато што је учинио какво злодело, сме озледити (вид. SCHMIDT 1965: 21–22; D. Strauch, RGA², s.v. Mannheiligkeit). Сасвим други правац ударио је Топоров, који је целу породицу речи *свеѿ*, *свеѿиѿиѿи* итд. од свих истраживача сигурно најдетаљније проучио. И њему је ономасиолошки моменат код речи *освеѿа* нејасан, али је ипак покушао да је разјасни анализом религиозног ума (ТОПОРОВ 1989: 48, фн. 98). Но мени се и у овој, као и другим стварима чини, да не ваља гасити *Wissensbedürfnis* спекулацијама о неукроћеној религиозној агонији Индоевропљана или старих Словена.

Једна врло лепа, готово социолошкоправна мисао, као да стоји у позадини на неколико места у књижици: Миклошич када говори о Јер-

менима (Miklosich 1887: 46 f.) и Мађарима (Miklosich 1887: 41 ff.), као да покушава да каже да је новчана казна у раним правним кодексима неки облик подржављене композиције и да се следствено одредбе закона могу разумети само као реакција на крвну освету. То је једна много финија представа, у односу на ону тада владајућу, по којој је држава просто, тако рећи *ab alto* и арбитрарно заменила крвну освету и систем композиције са новчаном казном.

4. Одјелци и позиви на Миклошичеву књижицу

Маретић је за Миклошича рекао да је био „кабинетски учењак” (MARETIĆ 1892: 41). Та је оцена лепо пристајала и многим правним етнолозима на крају 19. века, и није без истине да је Миклошичева књижица највише била цитирана док је владало убеђење да се обрадом и разврставањем туђих података могу правити поуздани научни системи. Један познати, ако не и први немачки правни антрополог Пост, и баш врстан научник из фотеље (*armchair anthropology*; кабинетски учењак), позвао се у свом системском делу *Етнологијска јуриспруденција* више од 10 нута на Миклошичеве податке о крвној освети, и то не само у погледу Словена, него и у вези са другим народима (Post 1894: I 227–338).

Код других писаца који се позивају на Миклошича влада велико шаренило, не само у погледу тема којима се ти писци баве, него и у погледу начина на који цитирају Миклошича и на који се уопште позивају на друге ауторе. Сасвим је мали број радова у којима је Миклошичевој књижици дат неки истакнут значај, у којима аутори дубље улазе у садржај исказа и настоје да успоставе садржинско-критички однос са Миклошичевом књижицом. Има радова у којима је Миклошичева књижица сведена на библиографску информацију, а највише је радова где је Миклошич искоришћен као извор података, који би се, овако или онако, могли сазнати и на другим местима и код других писаца.

Међу писце који користе Миклошичеву књижицу као извор података спада нпр. Лефлер са студијом о облицима виности у кривичном праву (LÖFFLER 1895: 12 ff.). Неки аутори, као Макаревич, више се позивају на Веснићеву студију о крвној освети код јужних Словена, а Миклошича мање помињу (MAKAREWICZ 1906: 256).

Ђорић се у својој студији о злочинима и казнама у Душановом законнику више пута надовезао на Миклошичеву књижицу и наводе, и као да држи да је то стандардна књига о крвној освети (DJORITSCH 1913: 364 f., 372 f.). Рудолф Мерингер се кратко позвао на Миклошича како

би допунио податке у Шрадеровој енциклопедији индоевропске старине (MERINGER 1903: 390). У новије време у два рада се на Миклошичеву књижицу позвала једна семантичка, ни би ли, са доста погрешног и произвољног становишта, продрла у ономасиологију словенских речи *йраво* (LEEUVEN-TURNAVCOVÁ 1991: 309) и *враџ* (LEEUVEN-TURNAVCOVÁ 1993). У најскорије време Миклошичеву књижицу је користио правни историчар Анђелини у два рада о Душановом законику (ANGELINI 2011: 221; ANGELINI 2012).

Миклошичева се књижица као голи извор података помиње и у неким другим радовима које сам могао да прегледам: у великој културно-поредбеној студији Гаспаринија о старим Словенима (GASPARINI 1973: 291, 305); у Гинтеровој студији о талиону и освети (GÜNTHER 1895: 131, 222); у једном кратком осврту на освету у сарајевском часопису „Нада” (PORDES 1897); у Вестермарковој студији о бити и развоју морала (WESTERMARCK 1906: 183, 271); у једној Фоконеовој социолошкој студији (FAUCONNET 1920: 41, 68); у Јиречековој познатој књизи о историји Срба (JIREČEK 1912: 13 ff.); у Штурмовој студији о психологији смртне казне (STURM 1962: 133).

Врло је леп рад Боверса, чија је намера била да расветли у којој мери се Шекспирова прва публика могла поистоветити са мотивима освете у Хамлету и сличним трагедијама. У том раду Боверс преноси чл. 727 француског Грађанског законика и Миклошичеву тврдњу да је реч о реминценцији старијег времена (BOWERS 1934: 172–173). По среди је, дакле, права ситница, али то је управо карактеристика највећег броја цитата који су ми познати.

У групу оних радова који су, иако ограничено, критички окренути према Миклошичевим наводима долази Веснићева студија о крвној освети код јужних Словена (WESNITSCH 1889: 3, 16, 23, 27, 48, 50, 59, 68), где је Веснић у два наврата истакао да се не слаже са Миклошичевим виђењем, и то у погледу доказа о постојању крвне освете код полапских Словена и у погледу односа српске средњовековне државе према убиствима и њиховом кажњавању (WESNITSCH 1889: 24, 33).

Врло познат правни антрополог Виноградов доноси један Миклошичев податак и ставља интересантну опаску да су ритуали који код Црногораца и Албанаца прате крвну освету и умир толико слични, да се мора узети да их је један од та два народа узео од оног другог (VINOGRADOFF 1999/1920: 310). То је, међутим, Миклошичева тврдња (MIKLOSICH 1887: 78), која је изазвала заслужену пажњу и код Јагића (JAGIĆ 1887: 627).

Паоло Мантегаца је доста познат италијански психолог и „физиолог” који је објавио серију књига о физиологији ужитка, бола, љубави и мржње. Овај писац је Миклошичеву књигу први пут споменуо у једној краткој обзнани (MANTEGAZZA 1887 = MANTEGAZZA – LJUBIĆ 1889), а затим је у последњој књизи из наведене физиолошке серије, како сам каже, узео „Миклошича за водича”, и на око 15 страна навео разне Миклошичеве податке и опажања о крвној освети (MANTEGAZZA 1889: 154 итд.).

Чини се да је тај Мантегаца ближе био упознат са биографском позадином Миклошичевог рада, јер каже да Миклошич „са доста ега (mit großer Selbstgefälligkeit)” износи тврдњу да код Словенаца и других словенских народа који су се рано нашли под германском управом ни у најстаријим изворима није забележена крвна освета (MANTEGAZZA 1889: 167). Та опаска Мантегаце би се могла односити на Миклошичеву словеначку народност, али исто тако и на Миклошичеву аустријску службу и његову посвећеност Аустрији. Из ње се лепо види да је у оно време у широј научној јавности крвна освета делила народе за које се узимало да су дивљи од тзв. цивилизованих народа. Иначе је нејасно зашто би се неко дичио наводом да у његовом народу или крају нема крвне освете, и зашто би то неко са стране видео као уобразиљу.

Исти италијански писац каже и да су Миклошичеви наводи да се крвна освета од свих европских земаља данас практикује још само у Албанији потпуно произвољни и опречни са подацима које сам Миклошич наводи за Корзику и Сардинију (MANTEGAZZA 1889: 167). По среди је неспоразум, јер Миклошич не каже да се крвна освета практикује само у Албанији, већ да је само код Албанаца „правно призната установа” (MIKLOSICH 1887: 8, 39 f.).

Један други италијански аутор, Тамасија, објавио је 1919. године студију о крвној освети код Римљана. Већ на самом почетку те студије, Тамасија помиње Миклошичеву књижицу, за коју каже да је „изврсна књига (una bellissima monografia)” о крвној освети код Словена (TAMASSIA 1919: 2). Посебно је овом писцу засметала једна од главних Миклошичевих тврдњи – Миклошичева „радикална теорија” да је крвна освета код романских народа позната само тамо где су се мешали са германским племенима (TAMASSIA 1919: 3).

Даље, међу критичке писце долази и Рихард Муке, који се детаљно за потребе своје студије о хорди и породици супротставио Миклошичевом виђењу крвне освете по коме је она везана за крвну, а не територијалну заједницу (MUCKE 1895: 199–201).

Шмид у предговору књиге о чешкој историографији Рихарда Плашке каже да су се око објављивања словенских извора, из евидентних узрока, више старали филолози него историчари. У том погледу он наводи и Миклошича, његове едиције грађе, па и књижицу о крвној освети код Словена (SCHMID 1955: VIII). Та је опаска занимљива, јер је Н. Величковићу, који је наш савремени критичар образовних система и уобичајне књижевне критике, пошло за руком да покаже да сличан поремећај у једном посебном облику постоји и данас на територији бивше Југославије (VELIČKOVIĆ 2012).

Горе смо видели да је у последње време крвна освета у имигрантским државама западне и северне Европе пробудила нарочито интересовање. У склопу тог интересовања једино се Баумајстер задржао код Миклошича нешто дуже и то код његове дефиниције крвне освете, са којом се делом слаже, а делом јој замера што не познаје *часѿ* као битан елемент (BAUMEISTER 2007: 18).

У нашим новијим књигама о крвној освети Миклошич се углавном, биће због немачког језика његове књижице, не помиње. То важи и за правне (ŠĆERANOVIĆ 2003), и за остале студије (KARAN 1985; ĐURIĆ 1998; такође ВОЕМ 1998).

Само информативно или библиографски Миклошичеву књижицу помиње један француски писац који се дао необично посвећено на изучавање Винодолског законика: уз француски превод ставио је и опширан коментар, где се уз чл. XXIX Законика, који говори о вражди, помиње и Миклошичева књижица (PREUX 1896: 609–610). Исти је случај и код Јелића (ЈЕЛИЋ 1926: 19, 20), Влавијаноса (VLAVIANOS 1924: 61, 68) и још неких аутора (GLOTZ 1904: 81, 136; MARCU 1991: 269). Исто тако и Вајсвајлер, мада на једном месту преноси и један албански податак који је прочитао код Миклошича (WEISSWEILER 1930: 149, 166). Богишићев пријатељ и аутор студије о Општем имовинском законнику Карл Дикел, навео је Миклошичеву књижицу у библиографији књига о црногорском кривичном праву (DICKEL 1894).

Приказ је књижице, ако се задржимо на данашњем значењу речи, колико се види објављен само један, и то Јагићев у његовом прослављеном славистичком Архиву (JAGIĆ 1887). Осим тога, књижица је имала врло похвалну, већ горе поменућу, обзнану у Италији (MANTEGAZZA 1887), и заведена је у барем два редовна страна библиографска пописа (CHRONIQUE 1887: 451; TARDIF 1887: 33 № 417). У једном од тих пописа сазнајемо и да је цена књижице износила „4 М 30”. То би морала бити ознака за немачку марку, тако да је неизвесно да ли је књига по тој цени продавана

и у Аустрији, где је издата. Колико би то према данашњим приликама било ја нисам кадар да израчунам, нити мислим да у тој ствари постоје поуздане рачунице. Сазнао сам да би према параметрима куповне моћи у савременој Немачкој та сума била вредна колико и данас 20 до 25 евра.

5. МИКЛОШИЧЕВЕ ПРАВНЕ ЗАСЛУГЕ (КРАЈ)

Миклошич је по свом основном образовању био правник, али осим неколико узгредних назнака о његовом приправничко-адвокатском стажу (MURKO 1898: 510 ff., 552 ff.; MARETIĆ 1892: 42) на правном видику Миклошичевог живота нема готово више ничега. Учествовао је у изради државног вишејезичног речника правно-политичке терминологије (МАМИЋ 1992), у којој су били учествовали и Вук и други филолози; објавио је допола једно издање Душановог законика (MIKLOSICH 1856; РАДОЉЧИЋ 1951: 225) и неке друге правне споменике, али увек као филолог и нублициста историјске грађе, а никад као јурист.

Једини је правни изузетак, са свим оградама, Миклошичева књижица о крвној освети код Словена. Кажем *са свим оградама*, јер ни та књижица, иако се бави обичајним правом и правним институтима, није правна у нуном смислу, него јој најбоље лежи Јагићев суд, по коме је реч о „културноисторијској студији” (JAGIĆ 1887: 626). О користи Миклошичевог правног образовања за његова проучавања не би требало судити према данашњим правним курикулима и школама, већ према онодобним универзитетима у Аустрији, који су махом били практично-формално, можда би се могло рећи и *канцеларски*, оријентисани. Доба занимљивих реформатора правних студија, грофа Туна и професора понут Лоренца Штајна и Јозефа Унгера, дошло је тек после 1848. године, иза Миклошичеве младости. Миклошичев биограф Мурко говори „von dem tiefen Stand”, о врло ниском нивоу правних студија у Аустрији и посебно Грацу, где је студирао Миклошич (MURKO 1898: 517 ff.).

Истинска правна заслуга Миклошича и не лежи у књигама, већ одзвања у 1859. години, када је млади Богишић, дошавши пред избор студија и факултета, добио подршку од Миклошича да упише и заврши права (ZIMMERMANN 1962: 31). Значај тог догађаја је, биће, лако замислив само у биографијама јужнословенских људи, и ја га овде, дабоме, нисам поменуо да бих Миклошича гурнуо у сенку, већ да бих га у правном миљеу истакао слично онако како се и Копитарев савети цене у делима о животу Вука и самог нам јубилара Миклошича.

ЛИТЕРАТУРА

- БРЕНЕСЕЛОВИЋ, Лука. О коренима и развоју социолошког и носебно социолошкокривног интереса код Богишића. *Социолошки истраживања* – носебан број (Сто година социологије у Србији) 1/2012, 27–68.
- ЈЕЛИЋ, Илија. *Крвна освета у Црној Гори и северној Арбанији*. Београд: Геца Кон, 1926.
- РАДОЈЧИЋ, Никола. Век и но проучавања Душановог законодавства. Никола Радојчић (ур.). *Зборник у часопису шесте годишњице Законика цара Душана*. Београд: САНУ, 1951, 207–268.
- ТАРАНОВСКИ, Теодор. *Увод у историју словенских права*, 2. издање. Београд: Геца Кон, 1933.
- ТОПОРОВ, В. Н. Из славјанској јазыческој терминологији: индоевропејске истоки и тенденцији развјитија. *Этимологија* 1986–1987 (1989): 3–50.
- *
- ANGELINI, Paolo. L'influenza del Diritto Criminale Bizantino nel Codice di Dušan 1349–1354. *Byzantina Symmeikta* 21 (2011): 217–253.
- ANGELINI, Paolo. The Code of Dušan 1349–1354. *The Legal History Review* 1–2/80 (Mar. 2012): 77–93.
- ANZEIGER: *Anzeiger der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Historisch-philosophische Klasse* 1887 (Nr. 1): 2–5.
- BAUMEISTER, Werner. *Ehrenmorde – Blutrache und ähnliche Delinquenz in der Praxis bundesstaatlicher Strafjustiz*. München etc.: Waxmann, 2007.
- BOEM, Kristofer. *Krvna osveta: Regulacija i upravljanje sukobom u Crnoj Gori i drugim plementskim društvima*. Podgorica: CID 1998 (ориг. 1984).
- BONAZZA, Sergio. Franz Miklosichs italienische Beziehungen. Wilfried Potthoff (ur.). *Ars Philologica – Festschrift für Baldur Panzer zum 65. Geburtstag*. Frankfurt a.M. etc.: Peter Lang, 1999, 15–22.
- BOWERS, Frederson Thayer. The Audience and the Revenger of Elizabethan Tragedy. *Studies in Philology* 31 (1934): 160–175.
- CHRONIQUE: *Revue historique* 35 (1887): Chronique et Bibliographie: 442–455.
- DICKEL, Karl. (Montenegro). Franz v. Liszt (Hrsg.). *Die Strafgesetzgebung der Gegenwart. Band 1: Das Strafrecht der Staaten Europas*. Berlin: Verlag von Otto Liebmann, 1894, 339–342.
- DIORITSCH, Svetislav. Verbrechen und Strafen im Gesetzbuch des serbischen Zaren St. Dušan. *Zeitschrift für vergleichende Rechtswissenschaft* 30 (1913): 337–437.
- DURIĆ, Sladana. *Osveta i kazna*. Niš: Prosveta Niš, 1998.
- FAUCONNET, Paul. *La responsabilité*. Paris: Librairie Félix Alcan, 1920.
- FRAUENSTÄDT, Paul. *Blutrache und Todtschlagsühne im Deutschen Mittelalter*. Leipzig: Duncker und Humblot, 1881.
- GASPARINI, Evel. *Il matriarcato slavo. Antropologia culturale die protoslavi*. Firenze: Sansoni, 1973.
- GLOTZ, Gustave. *Solidarité de la famille dans le droit criminel en Grèce*. Paris: Albert Fontemoing, 1904.
- GOMPERZ, Theodor. *Griechische Dänker. Bd. II*. Leipzig: Verlag von Veit, 1912³.
- GÜNTHER, L. Literaturbericht – Geschichte des Strafrechts und des Strafprozesses. *Zeitschrift für die gesamte Strafrechtswissenschaft* 11 (1891): 126–227, (133–135, № 5).
- GÜNTHER, L. *Die Idee der Wiedervergeltung*. Erlangen, 1895.
- HABERLANDT, Michael. Franz Miklosich (Nachruf). *Mittheilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 21: Sitzungsberichte März und April (1891): [29]–[31].
- JAGIĆ, Vatroslav. „Anzeige“: Dr. Franz Miklosich – Die Blutrache bei den Slaven etc. *Archiv für slavische Philologie* 10 (1887): 626–631.

- JIREČEK, Konstantin. *Staat un Gesellschaft im mittelalterlichen Serbien. Teil II.* = Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse 56 (1912)/III.
- KARAN, Milenko. *Krvna osveta*. Beograd: Partizanska knjiga, 1985.
- KOHLER, Josef. *Shakespeare vor dem Forum der Jurisprudenz*. Würzburg, 1883.
- KOHLER, Josef. *Zur Lehre von der Blutrache*. Würzburg, 1885.
- KRAIS, Julia. *Blutrache und Strafrecht*. Hamburg: Kovač, 2009.
- LEEUWEN-TURNAVCOVÁ, Jiřina van. Warum ist das Recht gerade – Anmerkungen zur Kultursemantik einiger slavischer Rechtstermini. *Zeitschrift für slavische Philologie* 51 (1991): 291–313.
- LEEUWEN-TURNAVCOVÁ, Jiřina van. Semantisches zum slawischen Teufel. Norbert Reiter, Uwe Inrichs et al. (Hrsg.). *Sprache in der Slavia und auf dem Balkan*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1993, 151–159.
- LLEWELLYN, Carl N., E. Adamson HOEBEL. *The Cheyenne Way – Conflict and Case Law in Primitive Jurisprudence*. Norman: University of Oklahoma Press, 1941.
- LÖFFLER, Alexander. *Die Schuldformen des Strafgerichts*. Leipzig: Verlag von C. L. Hirschfeld, 1895.
- LUKAN, Walter. Franz Miklosich als Mitglied des Herrenhauses des österreichischen Reichsrates (1862–1891). Walter Lukan (ur.). Franz Miklosich (Miklošič) – Neue Studien und Materialien anlässlich seines 100. Todestages = *Österreichische Osthefte* 33 (1991): 113–156.
- MAKAREWICZ, J. *Einführung in die Philosophie des Strafrechts*. Krakau: Verlag von Ferdinand Enke, 1906.
- MAMIĆ, Mile. Miklošič kao član slavenskoga terminološkog odbora. Jože Toporišič, Tine Logar, Franc Jakopin (ur.). *Miklošičev zbornik*. Ljubljana: SAZU, 1992, 135–139.
- MANTEGAZZA, Paolo. La vendetta di sangue preso gli Slavi. *Archivo per l'antropologia e la etnografia* 17 (1887): 380.
- MANTEGAZZA, Paul. *Die Physiologie des Hasses*. Jenna, 1889.
- MANTEGAZZA, Paolo, Šime LJUBIĆ. Razne viesti. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 11 (1889): 90–96.
- MARCU, Liviu P. La sanction pénale dans les systems juridiques des slaves de sud, jusque'au XVIIIe siècle. La peine – Punishment, deo 2 = *Recueils de la Société Jean Bodin* 56 (1991): 255–269.
- MARETIĆ, Tomislav. Život i književni rad F. Miklošiča. *Rad JAZU* 112 (1892): 41–153.
- MERINGER, Rudolf. Zur indogermanischen Alttertumskunde. *Zeitschrift für österreichische Gymnasien* 54 (1903): 385–401.
- MERZ, Erwin. *Die Blutrache bei den Israeliten*. 1916.
- MIKLOSICH, Franz. *Lex Stephani Dušani*, fasciculus I. Vindobonae, 1856.
- MIKLOSICH, Franz. *Die Blutrache bei den Slaven*. Wien, 1887.
- MIKLOSICH, Franz. Die Blutrache bei den Slaven. *Denkschriften der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften: Philosophisch-historische Klasse* 36 (1888): 127–210.
- MUCKE, Johann Richard. *Horde und Familie in ihrer urgeschichtlichen Entwicklung*. Stuttgart: Verlag von Ferdinand Ente, 1895.
- MURKO, Matthias. Miklosichs Jugend- und Lehrjahre. *Forschungen zur neueren Litteraturgeschichte: Festgabe für Richard Heinzel*. Weimar: Emil Felber, 1898, 493–567.
- NADER, Laura. *Harmony Ideology: Justice and Control in a Zapotec Mountain Village*. Stanford University Press, 1990.
- OVAKIMJAN, Ašot, Günther WYTRZENS. Miklosich-Materialien aus dem Archiv der Mechtaristen. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 37 (1991): 116–118.
- PORDES, Sigmund. Osveta i pravo. *Nada* (Sarajevo), br. 12 od 15. juna (1897): 235–237.
- POST, Albert Hermann. *Grundriss der ethnologischen Jurisprudenz I–II*. Oldenburg, 1894 (I), 1895 (II).

- PROCKSCH, Otto. *Über die Blutrache bei den vorislamischen Arabern und Mohammeds Stellung zu ihr*. Leipzig: Teubner, 1899.
- PREUX, Jules. La loi de Vinodol. *Nouvelle revue historique de droit française et étranger* 20 (1896): 565–612.
- REITHER, Dominik. *Rechtsgeschichte und Rechtsgeschichten: Die Forschung über Fehde, autonome Gewalt und Krieg in Deutschland im 19. Jahrhundert*. Marburg: Tectum Verlag, 2009.
- REITHER, Dominik. Die deutsche Fehdeforschung im 19. und 20. Jahrhundert. Luka Brenese-
lović (ur.). *Spomenica Valtazara Bogišića o stogodišnjici njegove smrti*, knj. 1. Beo-
grad: Službeni glasnik itd., 2011, 622–657.
- RG^A²: Reallexikon der germanischen Altertumskunde, 2. издање, Band 3 (1978), 19 (2001).
Berlin itd.: Walter de Gruyter.
- SCHMID, Heinrich Felix. Geleitwort in: *Plaschka, Richard Georg. Von Palacký bis Pekař. Geschichtswissenschaft und Nationalbewusstsein bei Tschechen*. Graz – Köln: Hermann Böhlaus Nachfolger, 1955, VII–XI.
- SCHMIDT, Eberhard. *Einführung in die Geschichte der deutschen Strafrechtspflege*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1965³.
- SCHRADER, Otto. *Sprachvergleichung und Urgeschichte*. II. Teil, 2. Abschnitt: Die Urzeit. Jena: Hermann Costenoble, 1907³.
- SCHRADER, Otto, Alfons NEHRING. *Reallexikon der indogermanischen Altertumskunde*, 2. из-
дање. Berlin, Leipzig: Walter de Gruyter & co., 1917–1929².
- STURM, Friedrich. *Symbolisches Todesstrafen*. Hamburg: Kriminalistik Verlag, 1962.
- STURM-SCHNABL, Katja. *Der Briefwechsel Franz Miklosich's mit den Südslaven*. Maribor: Založba obzorja, 1991.
- ŠČEPANOVIĆ, Milovan – Mušo. *O krvnoj osveti*. Podgorica: CID, 2003.
- ŚLIZIŃSKI, Jerzy. Der Briefwechsel F. Miklosich' mit Romuald Hube. *Wiener slavistisches Jahrbuch* 8 (1960): 220–224.
- TAMASSIA, Nino. La vendetta nell'antica società romana. *Atti del Reale Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti* 2/74 (1919–20): 1–37.
- TARDIF, J. Bulletin bibliographique. *Nouvelle revue historique de droit française et étranger* 11 (1887): 29–40.
- VASMER, Max. *B. Kopitars Briefwechsel mit Jakob Grimm (Vorwort)*. Berlin: Akademie-Verlag, 1938: III–XXXVIII.
- VELIČKOVIĆ, Nenad. *Školokrečina – nacionalizam u bošnjačkim, hrvatskim i srpskim školama*. Beograd: Fabrika knjiga, 2012.
- VINOGRADOFF, Paul. *Outlines of Historical Jurisprudence*, vol. 1. 1999 (1920).
- VLAVIANOS, B. *Zur Lehre von der Blutrache: mit besonderer Berücksichtigung der Erscheinung dieser Sitte in Mani (Griechenland)*. Jena: Thüringer Verlagsanstalten, 1924.
- WEISSWEILER, Josef. *Buße – Bedeutungsgeschichtliche Beiträge zur Kultur- und Geistesgeschichte*. Halle (Saale): Max Niemeyer Verlag, 1930.
- WESNITSCH, Milenko. *Die Blutrache bei den Südslaven*. Stuttgart: Druck von Gebrüder Kröner, 1889.
- WESNITSCH, Milenko. Die Blutrache bei den Südslaven. *Zeitschrift für die vergleichende Rechtswissenschaft* 8 (1889): 433–470; 9 (1891): 46–77.
- WESTERMARCK, Edward. *The Origin and Development of the Moral Ideas*, vol. 1. London: Macmillan and Co., 1906.
- ZIMMERMANN, Werner. *Valtazar Bogišić – Ein Beitrag zur südslavischen Geistes- und Rechtsgeschichte im 19. Jahrhundert*. Wiesbaden: Steiner, 1962.